

(əvvəli ötən sayımızda)

As boyları bir çox türk xalqlarının etnogenezində önəmli rol oynamışlar. Göy Türk xaqanlıq dövründə as kişilərin adları müxtəlif hadisələrlə əlaqədar Orxon-Yenisey yazılı abidələrində əksini tapmışdır. Sovet dövrü tarixşünaslığında as və alan boyları heç bir tutarlı elmi əsas olmadan irandilli tayfalar elan edilmiş və osetin xalqı ilə əlaqələndirilmişdir.

Qaraçay-balkar tarixçisi T.Mollayev də "as" etnoniminin mənasını "aşağı, düzənlik" kimi izah edərək qədim dövrlərdə Xəzər dənizinin çökəklik-düzənlik əraziləri olan vadilərdə yaşayan qaraçay-balkarların "as kişi" adlandırıldığını yazır. Lakin onlar Qafqazın dağ yaylalarında məskunlaşandan sonra yeni ərazinin relyefinə uyğun olaraq artıq taulu-dağlı adlanmağa başladılar. Osetinlər indi də qaraçay-balkarları aslar adlandırmıqladırlar. (T.Mollayev. 2010)

İsmail Miziyev as və alan etnonimlərini mənə baxımından eyni olduqlarını qeyd edir. Lakin öz ilkin düzənlik və vadilərdəki yurdlarını tərk edib dağlarda məskunlaşan as boyları "dağ-sas" və ya dağlı aslar adlandırdığı kimi, düzənlikdə qalan aslar "alanya aslar" adlanmışlar. (İsmail Mizi-Ulu. 1993)

Sak-iskitlərin əsas yaşayış məskənlərindən biri Azov dənizinin ətrafıdır. Bu dənizin tarixən məlum olan Azov-Azak-Karbalik adlarının hamısı türkdür. Asov adı türkcə "aşağı ova", Asak isə "aşağı axar", yəni çayın ağız deməkdir. Sakların dilində olduğu qeyd edilən Karbalik adı isə türk dilində bataqlıq – sulu yer anlamı daşıyan "balık" sözündən yaranıb və "böyük bataqlıq" anlamındadır.

Əmir Teymurun tarixçiləri Şərəfəddin Yezdi və Nizaməddin Şami Teymurun Elburs dağlarına yürüşü zamanı onunla döyüşən As boylarının sərkərdələri Buriberdi və Burikanın adlarını çəkir ki, hər iki As sərkərdəsinin adı buri-qurd adı ilə əlaqədardır.

Ən qədim zamanlardan etibarən əsası turlar dövründə qoyulmuş türk tayfa birliyi çərçivəsindəki aqalq-tabelik bölgüsü pozulmaz törə şəklini alaraq bütün türk tarixi boyunca davam etmişdir. Bu bölgünü biz sak, hun, oğuz, kəngər, monqol-tatar dövrələrində də aydın şəkildə görə bilərik. Oğuzlar, yəni turlar bu bölgüyə uyğun olaraq boz ok və üç ok şəklində iki qol təşkil edirdilər.

Yusif Ziyanın fikrinə görə

xalqının etnonimini təşkil etdiyini yazır. Astur sumerlərin İstar tanrısı adının dəyişik ifadə formasıdır. (Zilberman M. 016)

İngiliss assuroloqu Vaddell "AsTur" eponimini Sumer və Misir mifologiyası ilə əlaqələndirərək Sumerin günəş tanrısının Asa Tur adlandırıldığını və onun misirdə İsis kimi ifadə olunduğunu yazır. Asa Tur Ukusi kimi də yazılırdı. Sumerlərin tanrıları Asar misirlilərdə günəş tanrısı Osiris kimi, Aset isə İsis kimi i-

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

Oğuz xaqan dastanında Boz ox və Üç ox ifadəsi yanlış şərh olunur. Boz sözünün qədim türk dilində gerçək anlamı Yer deməkdir, Üç ox isə, əslində, Üçə ox, yəni Göyüzü və Səma mənasındadır. Məlum olduğu kimi oq sözü türklərdə qol/tirə və boy de-

məkdir. Boz ox qoluna mənsub oğlanların Göy, Dağ və Dəniz adları Yerüzü, Gün xan, Ay xan və Ulduz xan adları isə Göyüzü ilə əlaqədardır. (Yusif Ziya Özer. 1932. Səh. 366)

Oğuzlarda da boz ok adlanan və hakimiyyət rəmzi kimi yaya sahib olan böyük oğullar hakimiyyət sülaləsini təşkil edirdilər. Boz oklara tabe olan üç ok isə xaqanın vəzirleri ünvanına sahib idilər. Oğuzlarda bu bölgü eynilə Alptur və Asturlar arasındakı münasibətlərə uyğun idi.

Astur eponimi bir çox xalqlarda etnonim və toponim şəklində mövcuddur.

İsrailli assuroloq M.Zilberman Mesopotamiyanın Astur tanrısının bir çox xalqlarda, o cümlədən Fransanın Asturiya

fadə olunur. (Waddell L.A. 1930, Səh. 164)

Teonim etnonimə çevrilmiş hadisəsi bir çox xalqların və o cümlədən türk xalqlarının tarixində dərstə gəlinir. Sumerin Astur tanrı adı sonralar türklərin bir qolu üçün etnonimə çevrilmişdir.

Qədim turanlı boyunu təşkil edən asturlar Qərbi Avropaya doğru hərəkət edərək Fransada və İspaniyada Asturiya adlı iki tarixi bölgənin əsasını qoymuşlar. Asturlar Ön Asiyada və Avropada geniş yayılaraq dərin izlər buraxmışlar. Xəzərin quzeyindəki qədim Astarxan şəhəri, yenə xəzərin güneyindəki Astarabad şəhəri Astur adından yaranmışdır.

Əsası Turanın ulu xaqanı Əf-

rasiyab – Alp Ər Tonqa tərəfindən qoyulan alpturların hakimiyyət sülaləsi türklərin gələcəkdə yaratmış olduqları dövlətlərdə xaqaniyyə hakimiyyət sülaləsi adını almışdır. Türk tarixinin sonrakı dövrlərində türk xaqanları öz hakimiyyətlərini legitimləşdirib ona qanuni don geyindirmək üçün öz nəsil şəcərələrini türklərin ulu xaqanı Əfrasiyaba bağlayırdılar. Alplığın əsası Alp Ər Tonqa – Əfrasiyab tərəfindən qoyulmuşdur. Türkün böyük qəhrəmanları və hökmdarlarının bir çoxu bu şərəfli ünvanla layiq görülmüşlər. Mahmud Kaşğarının yazdığına görə Əfrasiyabın mənsub olduğu hakimiyyət sülaləsinə məxsus özel bir xaqaniyyə türkcəsi də mövcud idi

Astur adının digər bir variantı Asquz olmuşdur. Asturların totemi as, yəni sincab idi, as sözünün mənası məkan etibarlı ilə aşağıda olan deməkdir. Hər iki totem heyvan tonqa/bars və as/sincab türklərin əsas yaşayış məskənləri olan dağ ətəyi çayların sahilində yaşayırdı. Təbiətdə də sincab güclü, sərt təbiətli, atılqan barsla müqayisədə daha zəif və gücsüz olmaqla ona tabe vəziyyətdə olmuşdur. Tonqa və barsil tayfaları tur/quzlarla birlikdə hakimiyyət sülaləsinin qoşa qanadını təşkil edirdilər.

Tonqa adından da görüldüyü kimi Əfrasiyab – Alp Ər Tonqa barsil, yəni tonqa boyunca mənsub olmuşdur.

Qədim zamanlarda bir etnos kimi Ural və Volqa ətrafında formalaşan prototürklər üçün Ural ətrafında və Sibir çöllərində sürülər halında yaşayan azadlıq sevrə vəhşi yalqlar, yəni vəhşi öküz və ya digər adla bizon bir güc, qüdrət və özgürlük simvoluna çevrilmişdir. Onlar özlərini

bu cəsur, sərt, güclü heyvanla eyniləşdirərək onu özlərinin toteminə çevirmişdilər.

Alp Tur və Alp Turan adları sonradan türklərin qəhrəmanlıq və hakimiyyət titullarına çevrilmişdir.

Yenisey çayı vadisində Eleqes çayı yaxınlığında Barlıkda tapılmış daş üzərindəki bir runi yazı mətnində altı oğuz budunun başbuğu Alp Turanın ölümündən bəhs olunur. (Malov S.E. 1952, Səh. 21)

Lenormanın yazdığına görə Turan adı protomidiya, akkad, uqor-fin və türk-tatar dillərində eyni şəkildə "oğul, ulu irqin oğlu, rəhbər" mənasında olan Tur sözündən yaranmışdır. Qədim iranlıların turya adlandırdıqları Turanlılar özlərinə "Tur" adını ona görə qəbul etmişlər ki, bütün xalqlar öz köklərini nəcib qanın daşıyıcısı olan ulu bir əcdada bağlamaq istəyirlər. Tur eponiminin kökü Ön Asiyanın qədim Sumer-akkad, midiya, elam kimi turani xalqların dilində "ulu irqin oğlu, rəhbər" anlamı daşıyan ulu bir əcdada bağlıdır. (Lenormant F. 1875, Səh. 381)

Öküz və tur sözləri türk dilində eyniləşdirərək sözlərdir. Tur sözünün hind-avropa mənşəli olması haqqında irəli sürülən fikirlər kökündən yanlışdır. Böyük Fransız tarixçi sumeroloqu J.Oppert "Tur" sözünün Ön Asiyanın qədim turanlı xalqının dilində "oğul", "doğulmaq", "tərəmək" anlamı daşdığı və bu sözün digər xalqların dilləri kimi iran dilinə də keçdiyini sübut edir. Bu söz qədim prototürk leksikonuna aiddir və Ön Asiyanın prototürk Sumer, elam və digər dillərindən sami və hind-avropa dillərinə keçmişdir. Bu baxımdan da tur və öküz sözləri ekvivalent sözlər hesab etmək olar. Ön Asiyanın qədim Sumer-akkad və digər xalqlarına məxsus miflərdə öküz yaradıcı əcdadı və ilk insan onun toxumlarından yaranmışdır. Bu mif sonradan Avestada da yer almışdır.

(ardı gələn sayımızda)